

VOIGT VILMOS
(ELTE BTK Folklore Tanszék)

Vikár Béla és a Kalevala
(Vikár Béla emlékülés, MTA, 2009. október 27)

Az előadás kijelölt címe (Vikár Béla és a Kalevala) eltér a szokásos sorrendtől (a Kalevala és Vikár Béla). Természetesen arra utal, hogy most Vikár Béla sokrétű tevékenysége kerül az előtérbe.

Szerencsére Vikár Béla nem tartozik a magyar köztudatból kifelejtett emberek közé. Szemben, mondjuk Róheim Gézával vagy Lajtha Lászlóval, az ő nevét „széles e hazában” ma is „mindenki” ismeri, és éppen a Kalevala-fordítás (és nem más, hasonlóan értékes tevékenysége) miatt.

Minthogy mostani ülésünkön Vikárnak több (ám nem az összes!) életmű-szeletét avatottak mutatják be, lehetséges, hogy csak a címben jelzett témáról szóljunk, és nem például Vikár ennél sokrétűbb finn kapcsolatairól (mást is fordított finnből!), nem is vetjük össze ezt a fordítását Rusztaveli eposzának ugyancsak általa végbevitt kalandos magyarításával, avagy kortársa, Bán Aladár *Kalevipoeeg*-fordításával. Pedig mindkét párhuzam végigbogarászása érdekes lenne.

Nem szégyenkezhetünk amiatt sem, hogy a széleskörű elismertség mellett a szorosabban vett magyar néprajztudomány meglehetősen kevés volt róla. Munkásságába mindmáig a leghasználhatóbb bevezetés egy évtizeddel ezelőtti *Vikár Béla-bibliográfia* (összeállította és szerkesztette Terbócs Attila. Budapest, 1999. Budapesti Finnugor Füzetek 13). Ebben (noha mozaikszerűen) szinte minden megtalálható, amiről Vikár publikált. Itt olvasható rövid életrajza is, olyan kérdések felvetésével, amelyek a magyar néprajztudományhoz kapcsolódó, ha nem is bonyolult, de legalábbis szövevényes – és tisztázandó -- kapcsolatára legalább utalnak. Ott sem lehetett e kérdésekre feleletet keresni – és ez most sem az én feladatom.

Vikár (főként csodálatos tanítónő-édesanyja révén) hazulról hozta a magyar nyelv, népnyelv és népi kultúra ismeretét. Ez pedig nem is a 19. század vége, hanem még a kiegyezés korabeli világ volt! Szinte biztosra vehetjük, hogy ügyes (olykor olcsó vagy szórakoztató) rímelése (amely élete végéig megmaradt) és spontán verselő hajlama is korán jelentkezett. Az egyetemen Budenz szellemében tanult finnugrisztikát: ehhez akkor a kölcsönös utazások, személyes kapcsolatok (néha házasságok!) is hozzá tartoztak. Ekkorra már évtizedek óta hangzott fel az igény egy irodalmi alkotásként is olvasható magyar

Kalevala-fordításra, amit aztán az egész magyar nép tekintsen a sajátjának. Első finnországi útját már megelőzik, majd követik magyar népköltési gyűjtőútjai.

(Minthogy erről külön előadást hallhatunk, csak megemlítem, hogy erről végre nem csak egy fényképkiállítás, hanem egy csodálatos gazdagságú DVD-Rom ad képet. Amihez most már csak egy Vikár-gyűjtés kronográfia hiányzik.) Rögtön hozzá tehetem, hogy Vikár Kalevala-fordításairól a (nem is mindig annyira) rossz nyelvek el szokták mondani, hogy tárháza a létező és nem létező magyar tájnyelvi adatoknak. Bízom abban, minthogy ezt a mostani hipermodern technika lehetővé teszi, hogy Vikár magyar népköltési szöveggyűjtéseiből kiszedhessük – van-e egyezés e két *idiotikon* között. (A mára furcsán ható szó eredeti értelme egyébként éppen az, amiről most van szó.)

Vikár nyilván elég korán tervbe vette a teljes („új”) *Kalevala* magyarra fordítását. Praktikus emberként is úgy gondolta, előbb összefüggő részeket fordít le, majd ezeket később (nyilván egy kis összegyalulással) egyesíti. A kor magyar irodalma jól ismerte ezt a megoldást. A perzsa epika, vagy a *Verses Edda* magyar fordítói is ugyanezt a gyakorlatot valósították meg.

Abban is kortársait követi, hogy folyóiratokban, újságokban a készülő fordítással egy időben rögtön tudományos tanulmányokat, szövegleírásokat is ad a Kalevala világából. Több ízben is utal a finn tudósok munkáira. Ám ezt főleg később teszi, már fordításai elkészülte után, és ekkor sem következetesen, olykor csak személyes kapcsolatukat emelve ki. A Kalevala-szakirodalom olyan klasszikus műveire (legkivált Kaarle Krohn könyveire) sem hivatkozik, amelyekről pedig el sem tudjuk képzelni, hogy ne tudott volna róluk. Minthogy azonban Elias Lönnrot életműve (és tüzetes életrajza) még ma (!) sem teljesen hozzáférhető és rendszeresen áttekinthető még Finnországban sem, azt nem róhatjuk fel, hogy e témakörben Vikár sem tudott megnyugtató módon tájékozódni.¹ Tulajdonképpen azt nem érthette meg (mint oly sok finn kortársa is!), hogy felmerüljön a kérdés: voltaképpen mi célból és miért éppen úgy írta meg Lönnrot versgyűjteményeit, ahogy ezeket ma ismerjük? Vikár nem sokat foglalkozott azzal, hányféle „változata” van a *Kalevalának*, nemcsak 1835 előtt, hanem 1849 után is! Ő egy Kalevalát fordított, bár tudta, hogy ennek legalább két fő megoldása létezik: a „rég” (1835) és az „új” (1849) közlés. A maga fordításáról egyébként csak igen szűkszavúan nyilatkozott: anekdotikusan, tájékoztató jelleggel.

¹ Szerencsére a magyar folklórisztika, finnugrisztika, irodalomtudomány, művészettörténet (stb.) aránylag sokat foglalkozott a Kalevalával, és a legtöbb ilyen írás megbízható ismereteket ad. Finn szerzőktől is könyveket, tanulmányokat fordítottak magyarra. Ezekre azonban a mostani, Vikárról szóló ülésen nem szükséges külön és egyenként is hivatkozni.

Ami fordításait illeti²1901-ben a „Lemminkäinen-runók” jelentek meg (ez a *Kalevala* 5 énekét adja). Ennél terjedelmesebb 1908-ból a „Kullervo énekei). 1909-ben az eposz első 8 énekét tette közzé (vagy legalábbis akarta közzétenni). Ugyanezen évben 354 lapon, a Magyar Tudományos Akadémia díszkiadásában már megjelenik a teljes műfordítás. Igen kedvező visszhangot vált ki, aminek nyilván csak egy része maradt ránk írásban. 1935-ben, a *Kalevala* jubileumi évében díszkiadás jelenik meg. Kosztolányi Dezső és mások rajongó véleménye nyomán ez teszi magyar nemzeti klasszikussá a kicsit javított kiadást. 1943-ban három (olcsó) kötetben tette ezt a szöveget közzé a Vikár által voltaképpen vezetett Lafontaine Irodalmi Társaság. Egy kötetben a *Magyar Élet* is kiadta ugyanezt a szöveget, Gulyás Pál tanulmányával, és nyilván a magyar nemzetnevelés igényével. Ezt vette alapul az Európa Könyvkiadó 1959-es, illetve 1962-es kiadása (Szász Endre felejthetetlen illusztrációival). Az utóbbiban az egyik legjelentősebb 20. századi finn kommunista politikus, Otto (Ville) Kuusinen osztályharcos átértékelő tanulmányát közölték (amely eredetileg az 1949-es *Kalevala*-centenáriumra a Szovjetunióban készített, újszerű antológia kísérő szövege volt). Ennek közvetlen előzménye volt egy szemelvényes kiadás (1950), ugyancsak Kuusinen írásával, amelyet még 1970-ben is használt az Európa Kiadó „Diákkönyvtár” sorozatában. Az 1959-es kiadás tájékoztató előszavát a finnugrista nyelvész, Cs. Faludi Ágota készítette. Az ehhez legközelebb, 1985-ben a Helikon által megjelentetett kötethez két kiváló finnugristánk, Hajdú Péter és Bereczki Gábor írt bevezetést, illetve magyarázó jegyzeteket.

A Vikár-újrakiadások apróságokban különböznek egymástól. Olykor nyomdatechnikai okokból (iniciálék kellettek az egyes énekek kezdetére), máskor stilisztikailag javítottak a szövegeken. Vikár egy ízben kis tartalomrautaló versikéket írt az egyes énekek elé. Ezek saját szerzeményei. Többször elmondtam, hogy az 1950-es kiadásba némileg belejavított a költő Kormos István. Aki innen vette a „magyar-Kalevala-metrumot”, amelyet aztán a *Vackor* nagyszerű és közismert gyermekversében maga is követett. (Dyekiss Virág hívta fel a figyelmem arra, hogy Fazekas Anna 1953-as verses meséje, az *Öreg néne őzikéje* is ezt a ver4sewlést követi – Kormos megoldásától aligha elválaszthatóan.)

Köztudott, hogy Vikár tökéletesnek tartott fordítása nemhogy gátolta volna, inkább csak inspirálta a további fordítókat, hogy ők is megkíséreljék a finn eposz valamely másik „nyelvét” érzékeltetni. Ebben is több párhuzama van eposz-fordításainknak, Homérosztól Vergiliusig, sőt Dantéig. Képes Géza (hosszabb előkészületek és ígéretek után) az 1970-es években készített el több részletet, egyszerre mesterien archaikus és modern szöveggel. Az

² Itt és a következőkben Terbócs bibliográfiájára utalok, a 36. laptól. Ezért nem látom, szükségesnek egyenként is hivatkozni az említett könyvekre.

erdélyi Nagy Kálmán 1969-től előbb részletekben, majd egészben is közreadta a maga szikárabb és cicomátlan fordítását, amelyen közben is alakított. Rácz István az 1970-es évektől előbb egy részt (*Kullervo*) tett közzé, majd teljes fordítása több kiadást ért meg. Ez egy nagyon szép, klasszikus magyar népköltési, leginkább népdal-nyelven szólal meg. Annál modernebb, köznyelvibb, szinte prózai az először Münchenben, a *Nemzetőr* kiadásában megjelent Sente Imre-fordítás. Ezt 2001-ben Pusztay János itthon, Szombathelyt is megjelentette. Biztos vagyok benne, hogy a jövőben is készül még további új magyar fordítás.

A többi magyar fordítás mind Vikárból táplálkozik. Tudjuk, olykor az új fordító csak kezdetben, tartalmi részek tisztázására vette kézbe Vikár valamelyik kiadását. Aztán éppen ettől akarta függetleníteni magát. Itt-ott azonban nem találtak más megoldást, mint valamennyit átvenni Vikártól. Az új fordítók is említik, hogy például az „eposzi jelzőkben”, vagy a nevekhez kapcsolt melléknevekben olykor kikerülhetetlen volt Vikár megoldása. Máskor meg éppen arra jött rá a fordító, hogy Vikár valamit nem tudott visszaadni az eredeti sokrétűségéből. A legnevezetesebb példa a „komoly öreg Vejnemöjnen” (ahol az eredeti alliterál: *waka wanha Wäinämöinen*). Mások sem jutottak el mindig a kézenfekvő megoldáshoz. A *sinisukka* megjelölés például az első pillantásra jól érthető: 'kékharisnya'. Ám a mord és gyilkos pásztorlegény, Kullervo jelzőjeként ez kabarétréfává tenné a magyar szöveget. „Kék-kapcájú” már jó megoldás, főként, ha valaki tudja, hogy a sötét színű és így piszoktűrő textilek használatának praktikus oka volt: Karjalától a Hortobágyig, meg a Szahara tuaregjeiig. Egyébként az sem árt, és az eddigi magyar kiadások mind meg is tették, hogy a „nehezebben érthető” magyar szavakhoz magyarázó jegyzeteket fűztek. Természetesen ezt teszik a ma használt finn kiadások is.

Az újabb fordítók ritkábban említik, hogy Lönnrot szövege sokrétű és nem is mindig rendszerezett műfaji antológia, ahol lakodalmi jótanácsok, találós kérdések, ráolvasások és gyógyító „igék” csakúgy előfordulnak, mint „lírai dalok”, vagy akár legendaballadák és narratív katonadalok is. Itt Lönnrot maga is sztereotipizált, például eredetileg nem verses szövegeket is verssorokba illesztett és tördelt. Ezt tudták, vagy érezték a magyar fordítók is. Közöttük azonban a legtovább éppen Vikár jutott el a népköltési műfajbeli különbségek érzékeltetésében – noha inkább ösztönösen, a magyar népköltészet egyes műfajainak ismeretében. Nála e különbségek jobban érezhetők, mint fordítótársainál, akiknél a teljes eposz a finn eredetihez képest sokkal inkább mintegy egyetlen hangon szólal meg.

Hogy a különböző műfajok pontos felismerése másoknál mennyire nem sikerült, könnyen bizonyíthatom. Kazimir Károly Körszínházbeli előadásán (Képes Géza kitűnő fordításában) a világteremtő igéket meg a rontó ráolvasásokban versengést idéltlen

bohóctréfaként vihogva és visongva („mumusosan”) adták elő. Hasonlóan zsidvására vagy Mekk Mesterre utaló kabarészámként értelmezték, azt a felsorolást, miből készül a csodamalom (*szampo* és nem *sampo*) -- az eredetiben persze még szebb lehetetlenség-formulákkal: „Hattyú tolla tetejéből, / Meddő tehénke tejéből, / Árpaszemből, picikéből, / Bugabirka pihéjéből”. Az ilyen szövegek pedig már a világ legrégebbi rítusszövegeiből ismertek! Leánykörtáncnak tekintették a világ teremtéséről szóló runo-részletet. Kár, hogy ezt sem a rendező, sem a folklorista-szakértő annak idején nem vette észre és nem tette szóvá!

Minthogy 2006-ban, az Európa Könyvkiadó „diákkönyvtár” sorozatába új válogatást kértek és ezt én gondoztam, magam is találkoztam a magyar szöveg problémáival is. Minthogy ezt megelőzően „legutóbb” a mások fordításai jelentek meg nyomtatásban, és Vikár fordítása számított a klasszikus magyar szövegnek, magától értetődőnek tartottam, hogy ezen dolgozzam. Azt is rögtön tudtam, hogy eltérően a korábbi válogatásoktól, teljes „énekeket” adjak, megőrizve Lönrot kompozíciós gyakorlatát – még akkor is, ha az egyes énekek olykor más-más témákat, más-más műfajokat is tartalmaznak, nem egyetlen eseményt mondanak el. Tudom, hogy a nem teljes magyar Vikár-Kalevalák között ez a leghívebb kiadás. (Kár, hogy olyan csúf ez a könyvecske, rossz papíron és színetévesztő, elkent címlapjával inkább riasztja, mint vonzza az olvasót, legkivált a megnyerni remélt diákokat. Nem is jelent meg róla lelkes ismertetés.)

Minthogy hónapokig dolgoztam a szövegen, elég közelről érezkelhettem Vikár szövegének tulajdonságait.

Először is jól és könnyedén verselt. Nem „görcsölt be” egy-egy nehéz résznél, hanem rutinosan tovább ment, hamar talált megoldást. A fordítás pontos. Csodáltam, hogy olyan segítség nélkül, mint amelyeket ma például a finn Kalevala-szótár, a finn Néprajzi Atlasz, Väinö Kaukonen szövegkritikai kiadása, Matti Kuusi magyarázatai adnak, hogyan tudott Vikár egy más életmódra vonatkozó szövegben ilyen jól eligazodni. Az ő fordítása mozaikszerű, akárcsak az eredeti. Szerencsés az a megoldás is, ahogy a „népnyelv” és az „irodalmi nyelv” él nála egymás mellett. Itt természetesen a finn olvasó másként viszonyul a maga szövegéhez – már ha egyáltalán olvassa azt. Vikár nem igazán archaizál – ez is szerencsés megoldás, főként a mai olvasó szemében, mivel mára Vikár nyelve is olyan avittnak hat, mint Kriza, Arany János vagy Petőfi. (Remélem, nem kell hangsúlyoznom, hogy ezt egyáltalán nem kárhoztatom.)

Szerencsés és kézen fekvő arányban szerepel a finn nevek és szavak magyar írásmódja is. (Ez sem rögtön volt ilyen, változtatások kipróbálásával kellett kialakítani a megfelelő formát.) Itt az eredetiben sokszor különféle formában vannak meg a nevek, például: *Unto*,

Untamo, Untamoinen. Különösen, ha ezeknek van vélhető jelentése, nehéz a fordító dolga. (Az „álom”-ra utaló e névnél nem is született jó magyar megoldás. Remélem, a magyar olvasó nem érzi bele az „un/unalom” szavakat.) Általában szerencsés az, mit magyarított Vikár, és bölcs dolog az is, hogy nála nem magyar „népviseletben” járnak a Kalevala hősei.

Talán nem is olyan váratlan felfedezés volt (hiszen korábban is olvastam e fordítást), mennyire egyenetlen költői színvonalú Vikár szövege. Általában jó, néhány helyen kiváló, máskor meg csapnivaló és bugyuta. Nemcsak rendkívül egyszerű és jó szövegmegoldások helyett többször is zavaros és körmönfont magyarítás következett, megbicsaklott a ritmus, eltűnt a párhuzamosság, csilingelő rímek jöttek a teljesen rímtelen finn epikus vers helyett, hanem a szöveg folytonossága is megtört: egy idő után nem lehetett tudni, ki beszél és miről. Könnyű volt a korábbi kiadásokból, meg a többi fordító megoldásaiból ezt észrevenni – ahogy már mások is észrevették, itt-ott próbáltak javítani. Ezt a munkát csakugyan el kellett végezni!

Viszont éppen a „nehezebb” részeknél olykor egyenesen remekelt Vikár. Ezek (szinte) mind olvashatók is a 2006-os kiadásban.

Itt adnám elő ismét egy már többször megpendített javaslatomat. A mai számítógépes szövegkezelő programok lehetővé tennék, hogy egyetlen lemezen, egymás mellé kerüljön a *Kalevala* eredeti szövege, valamint mind az eddigi magyar fordítások, mégpedig a változtatások jelölésével. (Mint a hasonló megoldású törvénytárakban, vagy éppen a Biblia magyar szövegeit hozva.) Igen tanulságos, érdekes összeállítás lenne ez! És nem is új jegyzetek kellenének ehhez, hanem a régi magyarázatoknak (köztük az 1935-ös kis kötetnyinek) oda illesztése.

Ha valaki sokszor olvassa Vikár fordítását, egy idő múlva maga is tud „úgy” beszélni. Mégpedig nemcsak a távoli fenyegekről, hanem a magyar népéletéről. Ami azt jelzi, hogy egy „poétikai generatív grammatikát” érezhetünk ki szövegéből.

Vikár életműve ismeretében nem lesz meglepő, ha az ő fordítását egy „pszeudo-magyar-népköltési műnek” nevezzük.

És ha a magyar zenére, képzőművészetre, irodalomra tett nagy és huzamos Kalevala-hatásról beszélhetünk, ezt is leginkább Vikárnak köszönhetjük. Szerencsére a finn folklórra, finn irodalomra hivatkozó (egyre növekvő számú) magyarra fordított vagy eredeti tanulmányok is általában Vikár szövegére utalnak, ebből idéznek. Ez a hatás huzamosnak bizonyult. Akár úgy, hogy Maga Vikár szövege hatott, akár úgy, hogy éppen ennek megléte sarkallt más megoldásokra.

Bizony, ez nemcsak jubileumi érdem, hanem igazi halhatatlanság.